

УДК 37.036:070.422

ТВОРЧІСТЬ І КРЕАТИВНІСТЬ ЯК ПЕДАГОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

доктор педагогічних наук, Дяченко М. Д.

Класичний приватний університет, Україна, Запоріжжя

Розкрито сутність понять “творчість”, “креативність”; за допомогою ретроспективного методу висвітлено наукові погляди на феномен творчості як суспільне й особистісне явище; відображено філософські, педагогічні та психологічні підходи до трактування креативності й творчості в контексті розвитку особистості; проаналізовано окремі концепції творчості; узагальнено історичні аспекти філософського розуміння творчості; розглянуто сучасні дефініції творчості та креативності в площині психолого-педагогічних розвідок; конкретизовано теоретичні уявлення щодо чинників креативності й механізмів творчості; обґрунтовано необхідність подальших досліджень процесу творчого розвитку особистості; теоретично доведено, що творчість є вищою формою активності діяльності людини, джерелом розвитку і прогресу суспільства.

Ключові слова: діяльність, концепція, креативність, особистість, процес, розвиток, творчість, цінності.

доктор педагогических наук, Дяченко М. Д. Творчество и креативность как педагогические категории: исторический аспект / Классический приватный университет, Украина, Запорожье

Раскрыта сущность понятий “творчество”, “креативность”; с помощью ретроспективного метода освещены научные взгляды на феномен творчества как общественное и личностное явление; отражены философские, педагогические и психологические подходы к трактовке креативности и творчества в контексте развития личности; проанализированы отдельные концепции творчества; обобщены исторические аспекты философского понимания творчества; рассмотрены современные дефиниции творчества и креативности в плоскости психолого-педагогических исследований; конкретизированы теоретические представления о факторах креативности и механизмах творчества; обоснована необходимость дальнейших исследований процесса творческого развития личности; теоретически доказано, что творчество является высшей формой активности деятельности человека, источником развития и прогресса общества.

Ключевые слова: деятельность, концепция, креативность, личность, процесс, развитие, творчество, ценности.

doctor of pedagogical Sciences, Dyachenko M. D. Creativity and creativeness as a pedagogical category: historical aspect / Classic Private University, Ukraine, Zaporozhye

The essence of the concepts “creativity”, “creativity”; using the retrospective method lit research looks at the phenomenon of creativity as a social and personal phenomenon; it reflects the philosophical, pedagogical and psychological approaches to interpretation of creativity and creativity in the context of personality development; analyzed the individual concepts of creativity that exist in science; summarized historical aspects of the philosophical understanding of creativity; examined contemporary definitions of creativity and creativity in the plane of the psycho-pedagogical research; specified theoretical views on the factors of creativity and mechanisms for creativity; the necessity of further studies of the process of creative development of personality; it is theoretically proved, that creativity is the highest form of activity, source of development and progress of society.

Keywords: activity, concept, creativity, personality, process, development, creativity, values.

Вступ. Розвиток громадянського суспільства, реалізація нових ідей, формування й удосконалення системи ціннісних орієнтацій значною мірою залежать від творчої активності кожної людини та її перетворювальної діяльності, результативність якої зумовлюється не лише наявністю суспільних вимог до якості виконання роботи, але і творчих здібностей особистості.

У зв'язку з цим особливої актуальності набирає проблема правильних акцентів у підготовці студентів з метою розвитку в них не лише професійних рис, але і їхнього творчого потенціалу, що є особливо важливим в умовах модернізації сучасної освіти та інтеграції України в європейський соціокультурний простір. Сьогодні гостро постають проблеми розвитку творчої особистості, дослідження й організації творчої діяльності студентів, створення умов для творчого самовиявлення кожного громадянина.

Проблема творчості стала предметом дослідження багатьох учених: М. Бахтіна, В. Біблер Д. Богоявленської, Г. Буша, Т. Волобуєвої, Б. Кедрова, О. Лука, І. Манохи, В. Моляко, Я. Пономарьова, А. Пуанкаре, В. Рибалки, В. Роменця, З. Сіверс, В. Степуна, А. Шумиліна та ін. Питання креативності вивчали Т. Баришева, Дж. Гілфорд, А. Гуськова, Ю. Жигалов, Е. Торранс та ін.

Формулювання мети статті та завдань. Метою статті є висвітлення філософських, педагогічних, психологічних поглядів на процес творчості; окреслення наукових підходів до дефініцій креативності; розкриття сутності понять “творчість” і “креативність”, визначення взаємозв'язку між ними. Завдання статті: проаналізувати

окремі концепції творчості; узагальнити історичні аспекти філософського розуміння проблеми творчості; окреслити сучасні дефініції творчості та креативності в площині психолого-педагогічних розвідок; конкретизувати теоретичні уявлення щодо чинників креативності й механізмів творчості; обґрунтувати необхідність подальших досліджень процесу творчого розвитку особистості.

Виклад основного матеріалу статті. Концепції творчості, що існують у науковому світі, незважаючи на їхню різноманітність, дозволили систематизувати інформацію про окремі аспекти й моменти цього феномену. У довідковій літературі термін “творчість” тлумачиться як “форма діяльності людини, спрямована на створення якісно нових для неї цінностей, що мають суспільне значення, тобто важливі для формування особистості як суспільного суб’єкта” [13, с. 286], “мислення в його вищій формі, яке проявляється як уява і яке виходить за межі відомих способів вирішення поставленого завдання” [16, с. 142], продуктивна форма активності й самостійності людини, результатом якої є відкриття, винаходи, створення нових музичних, художніх витворів, розв’язання нових завдань у праці лікаря, вчителя, художника, інженера [8, с. 282], діяльність людини, яка створює нові матеріальні й духовні цінності, що мають суспільну значущість [6].

Філософські погляди на дефініції творчості мають давню традицію, що виникла із зародженням філософської думки загалом. В античній свідомості творчість виступала у двох формах: як божественне – акт народження (творіння) Космосу і як людське – мистецтво, ремесло. За словами російського дослідника В. Яковлева фраза Платона “Все, що викликає перехід з небуття в буття – це творчість” саме в силу своєї універсальності може виступати епіграфом до всіх досліджень творчої проблематики [19]. Стародавні філософи замислювалися над сутністю та механізмами пізнання людиною навколишнього світу, наголошуючи на формуванні в неї можливості бачити світ поза готовими стереотипами, які “гасять” особистісне бачення світу і творче натхнення особистості як механізм творчості [7, с. 187].

У часи Середньовіччя творчість розглядалася як перетворення небуття в буття засобом вольового акту божественної особи. В епоху Відродження посилювалося антропологічне трактування творчості (перехід від культу релігійного начала до культу генія як носія творчого начала), творчість інтерпретувалася як процес цілеспрямованої діяльності людини на основі створення нового і перетворення того, що вже існувало. В епоху Реформації під творчістю розуміли дію, творчість вважалася спорідненою з винахідництвом [17].

У XVIII ст. творчою діяльністю почали називати продуктивну здатність уяви; посилювалося діяльнісне бачення творчості,

акцентувалося на творчій взаємодії і самореалізації індивіда в різних соціальних групах.

Пізніше було створено оригінальну концепцію людської творчості (у філософії М. Бердяєва, на засадах екзистенціалізму), за якою свобода є необхідною умовою будь-якої творчої діяльності. Дух людини, залежної від повсякденної реальності, не здатний до справжньої творчості. Можливість почати творити виникає тільки при філософському баченні світу [2, с. 213]. На думку вченого, у світі творчості все – цікавіше, значніше й оригінальніше, а творчість притаманна будь-якій людській праці, кожній людині, якщо її дух і свідомість – вільні, не підпорядковані необхідності.

Розгорнуту дефініцію творчості запропонував А. Спіркін: “творчість – це розумова і практична діяльність, результатом якої є створення оригінальних, неповторних цінностей, встановлення нових фактів, властивостей, закономірностей, а також методів дослідження і перетворення матеріального світу й духовної культури” [18, с. 322]. Вчений звернув увагу на духовний аспект феномену творчості: це – “духовна діяльність, результатом якої є створення оригінальних цінностей, встановлення нових, раніше невідомих фактів, властивостей і закономірностей матеріального світу й духовної культури” [там само]. Важливим, на наш погляд, є виокремлення автором, поряд з ознаками оригінальності й новизни, й об’єктивної та суб’єктивної значущості творчості.

Як духовний феномен творчість розглядалася в традиціях російської класичної філософії; у психологічній науці кінця XIX – початку XX ст. увага акцентувалася на аксіологічних аспектах проблеми творчості. Сучасні автори також звертаються до розгляду духовних засад творчості. Так, наприклад, на думку філософа М. Кузнецової, стратегія творчості – це, власне, реалізація покликання людини зберігати цілісність і єдність світу, перетворюючи його й удосконалюючи на різних рівнях людських стосунків; справжня творчість мислиться як конструктивна, перетворювальна діяльність, що служить життєвим завданням, розвитку й оновлення суспільства. Сама життєздатність плодів творчої діяльності є важливим критерієм її “дійсності”; для людини духовної творчість одночасно є “життєтворчістю” [11], в якій вона проявляє свою духовність.

У сучасній філософії творчість розглядається як “універсальна властивість буття” [11], як “процес, завдяки якому здійснюється сходження людини до вищих ступенів духовності, моральності й свободи, розвитку особистості й культури” [12, с. 21]. Творчість – це сутнісна характеристика людини й основний культуротворчий фактор.

На думку В. Рибалки, “у загальному філософському контексті творчість людини є продовженням, але на якісно новому рівні, творчості природи, її складовою частиною. Суспільство і кожний його

член виступають при цьому як суб'єкт творчої діяльності. Завдяки своїй продуктивній праці й творчій думці людина здійснює подальшу перебудову природи, формує нове предметне середовище, в умовах якого розвивається людська цивілізація і сама природа" [14, с. 5].

Згідно з поглядами вчених (І. Бех, Я. Пономарьов, С. Рубінштейн, Б. Теплов та ін.), найважливішими у формуванні творчої особистості є психологічні аспекти творчості, внутрішні процеси, а основою творчої діяльності виступають механізми уяви, сприйняття, фантазії, волі.

Значний внесок у розробку теоретичних засад механізму творчості зроблено Г. Костюком, у чиїх дослідженнях підкреслюється провідна роль "саморуку", спонтанної творчої активності у формуванні та самотворенні особистості; розкриваються такі важливі механізми саморозвитку та саморегуляції, як самооцінка, образ "Я".

За словами В. Роменця, саме через творчість простежуються можливі вияви індивідуальності людини; "творчість – це боротьба з усім хворобливим, творчість – це прояснення і душевне очищення, катарсис" [15, с. 5]. Важко не погодитися з такими словами, адже людина – не запрограмована машина, це – розумне створіння, наділене душею, свідомістю, прагненням до зростання та вдосконалення (у духовній, професійній сферах тощо), внутрішньою потребою у постійному поступі вперед – безперервному саморозвитку.

На думку В. Клименка, під механізмом творчості слід розуміти "психічні системи, утворені за життя для здійснення обміну інформацією та енергією під час розв'язання психологічних задач і проблем та вироблення творчих продуктів" [9, с. 12].

У сучасній акмеології творчість розглядається в тісному зв'язку з факторами розвитку людини: суспільство, умови навчання й праці (зовнішні чинники), а також особистісні здібності, рівень мотивації, готовності до самоактуалізації, прагнення до самореалізації та постійного саморозвитку (внутрішні чинники).

Психолого-педагогічний аспект проблеми творчості тісно пов'язаний з виявленням і розвитком творчих рис особистості, з розробкою змісту, засобів й умов організації та здійснення творчої діяльності студента, за яких конкретне явище є об'єктом, а окремий індивід – суб'єктом. На відміну від філософського, у педагогічному аспекті вивчення феномену творчості значна увага звертається на новизну та суспільну значущість результатів творчої діяльності як основних її критеріїв. У педагогіці творчість розуміється як процес засвоєння матеріальних і духовних цінностей, створених людством, під час якого відбувається формування та розвиток творчої особистості.

Аналіз першоджерел, історико-педагогічної літератури, наукових досліджень дозволяють стверджувати, що більшість учених

визначають творчість як системне явище, певну сукупність взаємопов'язаних елементів: творчі можливості, творчий процес, ступінь індивідуального розвитку творчих здібностей та якостей особистості, що забезпечують творчу діяльність, яку можна стимулювати і спрямовувати в певну систему.

У наукових розвідках з педагогіки творчість особистості розглядається в контексті різних загальнометодологічних підходів: системно-діяльнісного (Б. Ломов, В. Моляко та ін.), особистісно орієнтованого (Д. Богоявленська, А. Маслоу та ін.), з позицій гуманізації та гуманітаризації освіти (С. Гончаренко, І. Зязюн та ін.).

Дослідник В. Андреев трактує творчість як “вид людської діяльності, для якої характерні: а) наявність протиріччя, проблемної ситуації або творчого завдання; б) соціальна і особиста значущість і прогресивність, тобто вона робить внесок у розвиток суспільства й особистості; в) наявність об'єктивних (соціальних, матеріальних) передумов, умов для творчості; г) наявність суб'єктивних (особистісних якостей, знань, умінь, особливо позитивної мотивації, творчих здібностей особистості) передумов для творчості; д) новизна і оригінальність процесу або результату [1].

Творчість є найважливішим фактором і необхідною умовою ефективного саморозвитку, що визначає його творчу сутність. Роль творчості в саморозвитку підсилює процес творчості самої особистості, адже саморозвиток – це не спонтанна актуальність, а вмотивований творчий процес розкриття й розвитку реальних і потенційних здібностей, свідомої самоосвіти й самовиховання особистості [9]. Людина від природи – творець, бо приречена створювати те, чого в навколишньому середовищі та соціумі досі не існувало. Здатність творити максимально виявляється у новаторському розв'язанні найскладніших проблем людського буття, мінімально – у готовності реалізувати вже відомі завдання оригінально, новими способами.

Наразі проблема творчості все частіше розглядається в контексті ідеї “глобальної креативності”, в рамках визнання онтологічного статусу креативних процесів. Креативність, що розуміється настільки широко й універсально, – на рівні принципу – завжди співвідноситься з будь-яким процесом і вказує на міру виявлення якості новизни.

З філософських позицій креативність – це особлива форма знань, що є ідеальним об'єктом дослідження її специфічних внутрішніх законів. Виходячи з них, особистість, здійснюючи аксіологічну рефлексію, творить світ [3]. Креативність розглядається вченими як особистісно значуща якість на основі рефлексії та суб'єктивної самооцінки.

Численні дослідження присвячено виявленню в людині креативності, творчого потенціалу, що різною мірою присутній у кожній особистості. Хоча, як зазначається в теорії самоорганізації О. Князевої та С. Курдюмова, “природа нового – парадоксальна: нічого нового в цьому відкритому креативному (тобто в такому, що постійно створює нове) світі” [10, с. 144].

Учені Дж. Гілфорд [21], і П. Торренс [22] визначають креативність як здатність до творчого (дивергентного) мислення, Ф. Баррон [20] – як внутрішній процес, що спонтанно продовжується в дії. Здатність до творчості – передумова створення чогось нового, оригінального. Креативність як властивість особистості виявляється у тенденції до вирішення проблем по-новому, новими засобами, методами [4].

Поняття креативності, що найчастіше пов’язується з творчістю, трактується як особистісна характеристика. Л. Виготський, розглядаючи особистість як інтегроване утворення, зауважує, що розвиток особистості відбувається впродовж усього життя людини; одним з найважливіших критеріїв особистості є творчість, прояв якої забезпечується розвитком уяви як внутрішнього механізму. Креативність є характеристикою особистості, що свідчить про її здатність до творчості. Дослідник вказує на необхідність прояву і розвитку здатності до створення нового, незалежно від того, буде це створено якимось предметом зовнішнього світу чи настроєм розуму або почуття [5].

Креативність тлумачать і як різні форми прояву інтелектуальних здібностей, оскільки всі ці аспекти роботи інтелекту мають пряме відношення до успішності розв’язання тих чи інших проблемних ситуацій (за рахунок досконаліших засобів побудови ментальної картини ситуації, різноманіття й оригінальності контексту її осмислення).

У багатьох дослідженнях креативний акцент робиться на виявленні психологічних механізмів і творчого потенціалу, що є в кожної особистості, але в різній кількості та якості. При цьому виникає проблема тільки у відмінності їх за рівнем і ступенем розвитку та прояву [3, с. 21].

Аналізуючи погляди вчених на феномен креативності, можна зробити висновок, що не існує однозначної відповіді на запитання: чи існує взагалі креативність, чи вона є науковим конструктом, чи самостійним є процес креативності, чи креативність – це сума інших психічних процесів? Представники когнітивної теорії “вроджених структур” (Н. Хомський, Дж. Фодор) стверджують, що неможливо створити щось із нічого, тобто попри існуючі структури, а процес вирішення творчих завдань дослідниками розглядається як взаємодія інших процесів.

Знаходячи точки дотику з багатьма науками, творчість як багатопланове поняття ще достеменно не досліджена й потребує нових злагоджених зусиль учених різних галузей життя. З філософських та соціологічних позицій творчість – це характеристика людини, яка активно перетворює дійсність, об'єктивну й суб'єктивну. При вивченні феномену творчості з позицій педагогіки акцент робиться на новизну та суспільну значущість результатів творчої діяльності як основних її критеріїв. Під творчістю в педагогіці розуміють процес засвоєння матеріальних і духовних цінностей, створених людством, під час якого відбувається формування та розвиток творчої особистості.

Висновки. Узагальнивши окреслені науково-теоретичні підходи до дефініції творчості, можна констатувати, що творчість є культурно-історичним явищем, яке вивчалось впродовж багатьох століть, але наразі залишається ще не достеменно дослідженим, що, на наш погляд, пояснюється невичерпністю, безмежністю і неосяжністю самого феномена й можливостей людини; у філософії творчість визначається як бінарне поняття: 1) як інтелектуальний феномен; 2) як екзистенційний феномен, який створює основу свободи особистості, її шлях до самопізнання й самореалізації. У психологічній думці творчість має особистісно-процесуальні (уява, інтуїція, творче мислення, неусвідомлені компоненти розумової активності, здібності, потреби в самоактуалізації) та вольові (поведінкові) характеристики; підкреслюється, що творчість доступна кожній людині й дає можливість творчого самовиявлення й самореалізації. В педагогіці тлумачення творчості поєднуються з процесами становлення та розвитку особистості, динаміки її самосвідомості, переконань, ціннісних орієнтирів, світогляду, мотивів; під творчістю розуміють стійку потребу особистості в нових досягненнях (предметних і духовних) за допомогою нових шляхів і передових методів. В акмеології творчість трактується як процес досягнення особистістю вершин (акме) самоактуалізації, причому враховується і соціальний характер творчої діяльності як засіб професійно-творчого саморозвитку людини.

Отже, всі визначення зводяться до того, що творчість – це процес людської діяльності, результатом якої є створення якісно нових матеріальних та духовних цінностей, і яка оцінюється за своєю соціальною значущістю, новизною, оригінальністю, неповторністю, унікальністю. Це – вища форма активності та самостійності діяльності людини, її істинна сутність, джерело розвитку і прогресу суспільства.

Література:

1. Андреев В. И. *Эвристика для творческого саморазвития: учеб. пособ. для вузов* / В. И. Андреев. – Казань, 1994. – 247 с.

2. Бердяев Н. А. Самопознание: сборник / Н. А. Бердяев. – Л.: Лениздат, 1994. – 395 с.
3. Вишнякова Н. Ф. Психологические основы развития креативности в профессиональной акмеологии: Дис. д-ра психол. наук: 19.00.13 / Н. Ф. Вишнякова. – М., 1996. – 394 с.
4. Волкова Н. П. Теоретичні та методичні засади підготовки майбутніх учителів до професійно-педагогічної комунікації: дис. д-ра пед. наук: 13.00.04 / Волкова Наталія Павлівна. – Д., 2006. – 432 с.
5. Выготский Л. С. Лекции по психологии / Л. С. Выготский. – Ижевск: Удмуртский ун-т, 2001. – 304 с.
6. Гольдентрихт С. С. Творчество как философская проблема / С. С. Гольдентрихт // Творчество и социальное познание. – М.: МГУ, 2000. – Т. 3. – С. 39–61.
7. Древнеиндийская философия: пер. с санскрита / [сост. В. В. Бродов]. – [2-е изд.]. – М.: Мысль, 1972. – 271 с.
8. Дьяченко М. И. Краткий психологический словарь: Личность, образование, самообразование, профессия / [Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А.]. – Мн.: Хэлтон, 1998. – 399 с.
9. Клименко В. В. Психологія творчості: навчальний посібник / В. В. Клименко. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 480 с.
10. Князева Е. Н. Синергетика: нелинейность времени и ландшафты эволюции / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М.: КомКнига, 2007. – 272 с.
11. Кузнецова М. А. Творчество как атрибут человеческого бытия: автореф. дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.13 / Волгоградский государственный ун-т / М. А. Кузнецова. – Волгоград, 2012. – 43 с.
12. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / [науч. ред. М. С. Ковалева и др.]. – М.: Мысль, 2001. – Т. 3. – 692 с.
13. Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б. М. Бим-Бад; редкол.: М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2003. – 528 с.
14. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості: навчальний посібник / В. В. Рибалка. – К.: ІЗМН, 1996. – 236 с.
15. Роменець В. А. Психологія творчості: навчальний посібник / В. А. Роменець. – 2-ге вид, доп. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
16. Словарь-справочник по педагогике / авт.-сост. В. А. Межериков; под общ. ред. П. И. Пидкасистого. – М.: Сфера, 2009. – 448 с.
17. Сорокин Б. Ф. Философия и психология творчества: научно-методическое пособие для аспирантов и молодых преподавателей / Б. В. Сорокин. – Орел: Орловский государственный университет, 2000. – 104 с.
18. Спиркин А. Г. О творческой силе человеческого разума. Послесловие / А. Г. Спиркин; под. ред. Г. Гиргинова. – М.: Прогресс, 1979. – 588 с.

19. Яковлев В. Философия творчества в диалогах Платона / В. Яковлев // Вопросы философии. – 2003. – № 6. – С. 142–154.
20. Barron F. Creativity intelligence and personality / F. Barron, P. M. Harrington // Psychological Inquiry. – 1993. – V. 4. – P. 147–178.
21. Guilford J. P. Measurement of Creativity / J. P. Guilford // Exploration in Creativity. – NY, 1967. – P. 281–287.
22. Torrance E. P. The nature of creativity as manifest in the testing / E. P. Torrance // The nature of creativity / R. Sternberg, T. Tardif (eds.). – Cambridge: Cambr. Press, 1988. – P. 43–75.

References:

1. Andreev V. I. Evristika dlya tvorcheskogo samorazvitiya: ucheb. posob. dlya vuzov / V. I. Andreev. – Kazan, 1994. – 247 s.
2. Berdyaev N. A. Samopoznanie: sbornik / N. A. Berdyaev. – L.: Lenizdat, 1994. – 395 s.
3. Vishnyakova N. F. Psikhologicheskie osnovy razvitiya kreativnosti v professionalnoy akmeologii: lis. d-ra psikholog. nauk: 19.00.13 / N. F. Vishnyakova. – M., 1996. – 394 s.
4. Volkova N. P. Teoretychni ta metodychni zasady pidhotovky maibutnikh uchyteliv do profesiino-pedahohichnoi komunikatsii: dys. d-ra ped. nauk: 13.00.04 / Volkova Nataliia Pavlivna. – D., 2006. – 432 s.
5. Vygotskiy L. S. Lektsii po psikhologii / L. S. Vygotskiy. – Izhevsk: Udmurtskiy un-t, 2001. – 304 s.
6. Goldentrikht S. S. Tvorchestvo kak filosofskaya problema / S. S. Goldentrikht // Tvorchestvo i sotsialnoye poznanie. – M.: MGU, 2000. – T. 3. – S. 39–61.
7. Drevneindiyskaya filosofiya: per. s sanskrita / [sost. V. V. Brodov]. – [2-e izd.]. – M.: Mysl, 1972. – 271 s.
8. Dyachenko M. I. Kratkiy psikhologicheskiy slovar: Lichnost, obrazovanie, samoobrazovanie, professiya / [Dyachenko M. I., Kandybovich L. A.]. – Mn.: Khelton, 1998. – 399 s.
9. Klymenko V. V. Psykholohiia tvorchosti: navchalnyi posibnyk / V. V. Klymenko. – K.: Tsentri navchalnoi literatury, 2006. – 480 s.
10. Knyazeva Ye. N. Sinergetika: nelineynost vremeni i landshafty evolyutsii / Ye. N. Knyazeva, S. P. Kurdyumov. – M.: KomKniga, 2007. – 272 s.
11. Kuznetsova M. A. Tvorchestvo kak atribut chelovecheskogo bytiya: avtoref. dis. ... d-ra filos. nauk: 09.00.13 / Volgogradskiy gosudarstvennyy un-t / M. A. Kuznetsova. – Volgograd, 2012. – 43 s.
12. Novaya filosofskaya entsiklopediya: v 4 t. / [nauch. red. M. S. Kovaleva i dr.]. – M.: Mysl, 2001. – T. 3. – 692 s.
13. Pedagogicheskiy entsiklopedicheskiy slovar / gl. red. B. M. Bim-Bad; redkol.: M. M. Bezrukikh, V. A. Bolotov, L. S. Glebova i dr. – M.: Bolshaya Rossiyskaya entsiklopediya, 2003. – 528 s.

14. Rybalka V. V. *Psykhologhiia rozvytku tvorchoi osobystosti: navchalnyi posibnyk* / V. V. Rybalka. – K.: IZMN, 1996. – 236 s.
15. Romenets V. A. *Psykhologhiia tvorchosti : navchalnyi posibnyk* / V. A. Romenets. – 2-he vyd, dop. – K.: Lybid, 2001. – 288 s.
16. *Slovar-spravochnik po pedagogike* / avt.-sost. V. A. Mezhzhnikov; pod obshch. red. P. I. Pidkasistogo. – M.: Sfera, 2009. – 448 s.
17. Sorokin B. F. *Filosofiya i psikhologiya tvorchestva: nauchno-metodicheskoe posobie dlya aspirantov i molodykh prepodavateley* / B. V. Sorokin. – Orel : Orlovskiy gosudarstvennyy universitet, 2000. – 104 s.
18. Spirkin A. G. *O tvorcheskoy sile chelovecheskogo razuma. Posleslovie* / A. G. Spirkin ; pod. red. G. Girginova. – M.: Progress, 1979. – 588 s.
19. Yakovlev V. *Filosofiya tvorchestva v dialogakh Platona* / V. Yakovlev // *Voprosy filosofii*. – 2003. – № 6. – S. 142–154.
20. Barron F. *Creativity intelligence and personality* / F. Barron, P. M. Harrington // *Psychological Inquiry*. – 1993. – V. 4. – P. 147–178.
21. Guilford J. P. *Measurement of Creativity* / J. P. Guilford // *Exploration in Creativity*. – NY, 1967. – P. 281–287.
22. Torrance E. P. *The nature of creativity as manifest in the testing* / E. P. Torrance // *The nature of creativity* / R. Sternberg, T. Tardif (eds.). – Cambridge: Cambr. Press, 1988. – P. 43–75.